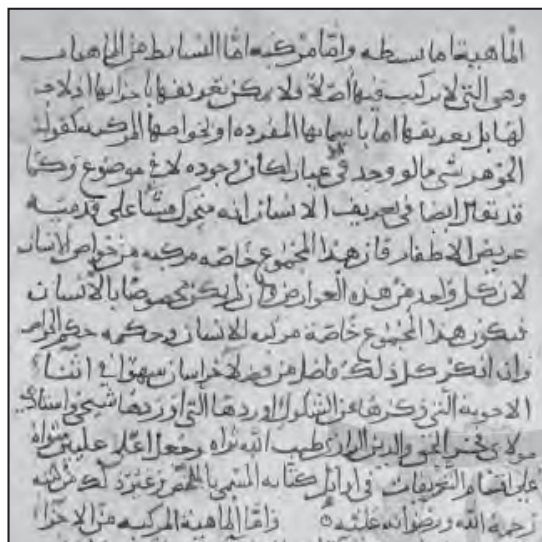

فخر رازی، زین‌الدین کشی و «فاضل من فضلاء خراسان»

یادداشتی بر یک پی‌نوشت^۱

سید محمد عمادی حائری

حداائق الحقائق، زین‌الدین کشی، دستنویس شماره ۸۶۴ مجموعه
فاضل احمد پاشا کتابخانه کوبربلی - استانبول، برگ 30 a

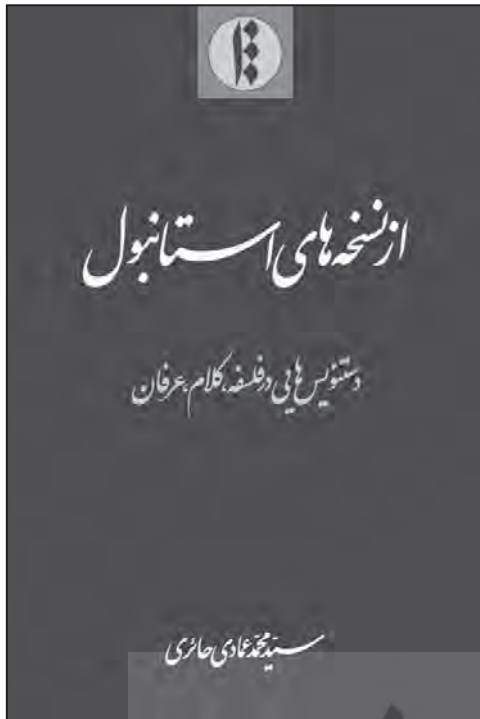
اشاره می‌کند) (همان‌جا)؛ و چون الأجوبة عن الشکوک رازی پاسخی است بر المباحث و الشکوک شرف‌الدین مسعودی (زنده در ۵۸۲ ق)، پس «باید منظور کشی را از «فاضل من فضلاء خراسان» شرف‌الدین... مسعودی مروزی... دانست که کتابی با عنوان المباحث و الشکوک تألیف کرد و رازی رساله‌ای در پاسخ آن نگاشت» (همان: ۴۳-۴۴). اما اندکی پس از انتشار آن نوشتار، نگارنده به سهو خود پی برد؛ چرا که نه موضوع منطقی محل بحث در حداائق الحقائق با موضوع مسائل فلسفی المباحث و الشکوک مسعودی — و طبعاً پاسخ‌های رازی بدان — تناسب داشت و نه پیچیدگی متن مستندی قوی برای احتمال افتادگی در آن بود (گو این که خطا و تصحیف نزد کاتب نسخه حداائق الحقائق بی‌سابقه نیست.

زین‌الدین کشی (د. ح ۶۲۵ ق)، شاگرد برجسته فخر رازی، در باب چهارم از «کتاب المنطق» حداائق الحقائق (فی بیان انواع التعریفات و تفصیل اقسامها و ما یتعلق بها من المباحث)، به سهو فاضلی از فضلاء خراسان (فاضل من فضلاء خراسان) اشاره می‌کند، بی آن که از وی نام ببرد:

«... أما البسایط من الماهیات — وهی التي لا ترکیب فیها اصلاً — فلا یمکن تعریفها بأجزائها إذ لا جزاء لها، بل تعریفها إما بأسمائها المفردة أو بخواصها المركبة؛ كقوله: الجوهر شیء [ء] ما لو وجد فی الاعیان لکان وجوده لا فی موضوع؛ وکما قد یقال أيضاً فی تعریف الانسان: أنه متحرک مشاء [ء] علی قدمیه عریض الأظفار، فإن هذا المجموع خاصة مركبة من خواص الإنسان لأن كل واحد من هذه العوارض و إن لم یکن مخصوصاً بالإنسان فیکون هذا المجموع خاصة مركبة للانسان و حکمه حکم الخواص؛ و إن أنکر کل ذلك فاضل من فضلاء [ء] خراسان سهواً فی اثناء الأجوبة التي ذکرها عن الشکوک آوردها (کذا؛ نک: پس از این) التي آوردها شیخی و استادی مولای فخر الحق و الدین الرازی — طیب الله تراه و جعل أعلى علیین مثواه — علی أقسام التعریفات فی أوائل کتابه المسمى بالملخص و غیر ذلك من کتبه — رحمة الله و رضوانه علیه —». (نک: تصویر ضمیمه همین یادداشت)

متن منقول در بالا، عاری از ضعف یا اغلاق نیست. نگارنده (از نسخه‌های استانبول: ۴۳، پی‌نوشت ۴) در حاشیه معرفی حداائق الحقائق کشی، بر این اساس که «متن منقول در بالا اندکی مغشوش می‌نماید» (همان‌جا)، به نادرست و بر اساس یک سبق ذهن — تصور کرده بود که «کشی در این پاره از متن به دو کتاب فخر رازی، الأجوبة عن الشکوک و الملخص،

۱. از نسخه‌های استانبول: دستنویس‌هایی در فلسفه، کلام، عرفان، سید محمد عمادی حائری، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۱ ش: ص ۴۳، پی‌نوشت ۴.

یاد می‌کند و نام او را نمی‌برد. اما فخر رازی در الملخص — که کشی بدان استناد می‌کند و ارجاع می‌دهد — چگونه از این فرد یاد می‌کند؟ با مراجعه به بخش مربوط به این بحث الملخص (نک: فخرالدین رازی، منطق الملخص، به کوشش احد فرامرز قراملکی — آدینه اصغری نژاد، تهران: ۱۳۸۱ ش؛ صص ۱۰۱-۱۱۸) و ملاحظه «شکوک» و «ردود» منقول در آن، نام «فاضل» مورد اشاره کشی را نمی‌یابیم؛ مگر در جایی به این اندازه که «من الناس من أنکر ذلک» (همان، ص ۱۱۵). پس نوشته کشی، حداقل خراسانی بودن این «فاضل» را مشخص می‌کند، گو این که تعمداً — شاید از سر احترام — نام او را به دست نمی‌دهد.

بدین ترتیب، باز هم باید پرسید که منظور کشی از «فاضل» من فضلاء خراسان» که مرتکب «سهو» شده، کیست؟

برای نمونه، نک: همان: ۵۱، پی‌نوشت ۶۸، که به تصحیف «الحکمة الإشراقية» به «الحکما الاشرافية» اشاره شده است؛ نیز: تصویر ضمیمه همین یادداشت، س ۴، که البته کاتب در «الاعیان» بعداً «الا» را به آغاز «عیان» افزوده است). بنابراین، نمی‌توان گفت که این فاضل خراسانی الزاماً مسعودی مروزی است.

باری، با تصحیح آن سهو، اکنون دوباره باید پرسید که: منظور کشی از «فاضل من فضلاء خراسان» که مرتکب سهو شده کیست؟

نخست باید دید که آن متن مغلق — یا مضطرب — را چگونه باید خواند و تفسیر کرد؟ تا کنون، از سهو آن «فاضل» به اشاره و از سهو نگارنده به شرح سخن رفت. حال به سهو کاتب نسخه حدائق الحقائق بپردازیم. نگارنده در نوشتار پیشگفته، «آوردها»ی نخست از عبارت «آوردها التی اوردها» را تکراری نابجا و سهوی از کاتب نسخه شمرده بود (از نسخه‌های استانبول: ۴۳، پی‌نوشت ۴). به نظر می‌رسد به آن تصحیح، دو شق دیگر را نیز می‌توان افزود؛ بدین صورت که این «آوردها» را نگاه داریم و آن را به «أو ردها» یا «و ردها» تصحیح کنیم (شایان توجه آن که کاتب نسخه با وجود الزام نسبی به گذاردن تشدید بر روی حروف (نک: تصویر ضمیمه همین یادداشت، س ۱، ۶، ۸، ۱۰-۱۳)، در مورد «رد» چنین نکرده است).

در هر حال، با اعمال هر یک از این سه تصحیح (حذف «آوردها»، تغییر آن به «أو ردها»، تغییر آن به «و ردها»)، ظاهراً این معنا به دست می‌آید که: فخر رازی «سهو» این «فاضل» در «اثناء» پاسخ‌هایش به «شکوک» — یا / و «رد» آنها — را، در باب «اقسام التعريفات» در اوایل الملخص و برخی دیگر از کتاب‌هایش آورده است.

چنان که گذشت، کشی از این «فاضل» خراسانی با کنایه